

**İBADETHÂNE HAKKI:
ULUSLARARASI DİPLOMASİ HUKUKUNDA
NEREDEYSE UNUTULAN BİR DİPLOMATİK AYRICALIK**

DOI: <https://doi.org/10.33717/deuhfd.787604>

Doç. Dr. Anıl ÇAMYAMAÇ*

Öz

Zamanın akışı yeni kurallarca yönetilmesi gereken farklı ihtiyaçları kaçınılmaz olarak beraberinde getirir. Bu sürecin işleyişi hukuk alanında da görülebileceği üzere farklı dönemleri şekillendirmiştir. Meselâ, dinî özgürlükler sınırlandırıldığında, hattâ yasaklandığında, diploması hukuku büyükelçiler için yabancı ülkelerdeki rezidanslarında veya misyon binalarında ibadetleri için özel bir yere sahip olma hakkını - ibadethâne hakkını bahşetmiştir. Bu hak, bir büyükelçinin tüm ayrıcalık ve bağışlıklarının dayandırıldığı o dönemde kabûl edilen ülke dışılık teorisi üzerinde temellendirilmektedir. 19. yüzyılda bağnazlık karşısında dinî toleransların galebe çalmasıyla bu ayrıcalık bir bakıma zarurîlik özelliğini yitirmiştir. 20. yüzyılda, görüldüğü üzere, bu hak iyice yerleşmiş ve devletler arasında yaygın bir biçimde uygulanmaktadır. Bu durum, özellikle 1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesinde yansıtıldığı üzere diploması kurallarının kodifiye edilmesi esnasında ibadethâne hakkına ilişkin hükümlerin artık zarurî olmadığına işaret etmektedir. Acaba, gerçekte durum böyle midir? Bu makalede, ibadethâne hakkının, gerçekte içerik açısından açık bir biçimde ele alınıp alınmadığı, uygulama açısından da genel olarak etki kazanıp kazanmadığı belirlendikten sonra, bu hakkın, hâlen uluslararası diploması hukuku çerçevesinde pozitif bir hükümle düzenlenmesinin zarurî olup olmadığı değerlendirilecektir.

* İzmir Bakırçay Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (e-posta: acamyamac@yahoo.com) ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8476-9110> (Makalenin Geliş Tarihi: 05.03.2020) (Makale Gönderilme Tarihi: 24.03.2020/Makale Kabul Tarihi: 11.06.2020)

Anahtar Kelimeler

Droit de chapelle, ibadethâne hakkı, diplomatik ayrıcalıklar, 1961 tarihli Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi, din

**DROIT DE CHAPELLE:
AN ALMOST FORGOTTEN PRIVILEGE IN THE
INTERNATIONAL LAW OF DIPLOMACY**

Abstract

The flow of time inevitably brings change, which in turn creates different needs that must be governed by new rules. The way that this process has shaped different eras can also be seen in the field of law. For example, when religious freedoms were restricted or even banned, diplomatic law allowed the privilege of droit de chapelle – the right for ambassadors to have a private place of worship in their residences and mission premises in foreign countries. This was founded on the then-accepted theory of ex-territoriality, on which all an ambassador's privileges and immunities were based. By the 19th century, however, once religious tolerance had triumphed over bigotry, this privilege became unnecessary. During the 20th century, as it seems, this right became well established and widely practised among States. This might suggest that there was no longer any need for provisions relating to droit de chapelle while codifying the rules of diplomacy, particularly as reflected in the 1961 Vienna Convention on Diplomatic Relations. Yet, is this really the case? After determining if droit de chapelle really is common in practice and clear in content, this article considers whether it is still necessary to regulate it in a provision within the international law of diplomacy.

Keywords

Droit de chapelle, right to chapel, diplomatic privileges, 1961 Vienna Convention on Diplomatic Relations, religion

GİRİŞ

Uluslararası ilişkiler çerçevesinde diplomatik temsilcilere her daim oldukça çeşitli ayrıcalık ve bağımsızlıklar tanınmış ve tanınmaktadır. Bu itibarla, uluslararası hukukun en eski ve köklü kurallarını ihtiva eden uluslararası diplomasi hukukunun¹ en çok tartışılan konularından biri, şüphesiz, tanınan bu diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklardır. Bunun en temel nedeni ise, en azından bazı kesimlerin diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıkların tanınmasıyla birlikte kendi ülkeleri dâhilinde ayrıcalıklı bir sınıf yaratıldığına inanması olmaktadır².

Söz konusu ayrıcalık ve bağımsızlıkların hukukî dayanakları ise çeşitli teorilerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu minvalde, ilgili ayrıcalık ve bağımsızlıkların hukukî dayanağı, günümüzde, baskın olarak iki temel teoriyi ön plâna çıkartmaktadır: temsil teorisi (*theory of representative character*) ve işlevsellik teorisi (*theory of functionalism*)³. Bu teorilerden ilkinde diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlığın tanınması diplomatik temsilcinin devletini, halkını temsil etmesine bağlanmışken, ikincisinde ise diplomatik temsilcinin görevlerini kabûl eden devletin her türlü müdahalesinden uzakta ve gereği gibi yapabilmesine dayandırılmaktadır. Bu iki teorinin yanı sıra, uzun süre

¹ Bu itibarla, meselâ, *do Nascimento e Silva*, ilk ilkel toplumlar arasındaki temasın, dolayısıyla ilişkilerin temsilcinin dokunulmazlığının tanınmasıyla mümkün olduğunu belirterek, bu minvalde kronolojik olarak bunun uluslararası hukukun ilk kuralını teşkil ettiğinin düşünülebileceğine işaret etmiştir. Bkz. **do Nascimento e Silva**, G.E., *Diplomacy*, Encyclopedia of Public International Law, vol. I, edited by Bernhardt, Amsterdam, 1995, s. 1028. Benzer şekilde, *Clark* da, bazı yazarların ilk diplomatın muhtemelen bir grup tarafından düşmanla görüşmeye gönderilen mağara adamı olduğunu ifade ettiğini dile getirerek, bunun imkân dâhilinde olmasının ancak konuşmasına izin verilmesi ve evine dönmesiyle olabileceğini vurgulamıştır. Bkz. **Clark**, E., *Corps Diplomatique*, Bristol, 1973, s. 105. Bununla birlikte, günümüzde anladığımız manasıyla diplomasinin ortaya çıkışı İtalyan Rönesansı'nın bir meyvesi olarak mütalâa edilmekte ve bu çerçevede de 12. ilâ 16. yüzyıllar arasında İtalyan şehir devletleri tarafından oluşturulan ortama işaret edilmektedir. Bkz. **do Nascimento e Silva**, G.E., *Diplomacy in International Law*, Leiden, 1972, s. 21.

² Bu konuda meselâ 1975 yılında *Washington Post* gazetesinde yer alan bir makalede diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklardan yararlananlar “insan türünün en elit kesimi” (*the most elite of the human species*) olarak adlandırılmıştır. Bkz. **Anderson, J. & Whitten**, L., *The Diplomatic Immunity Charade*, Washington Post, November 15 1975, s. C18.

³ Diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıkların teorik hukukî dayanağına ilişkin daha ayrıntılı açıklama ve değerlendirmeler için bkz. Çamyamaç, A. & İnci, Z.Ö., *Diplomatik Ajanın Özel Hizmetçisinin Ceza Yargısından Bağımsızlığı*, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, 2018, s. 3-5; Çamyamaç, A. & İnci, Z.Ö., *Uluslararası Hukuk ve Ceza Hukuku Yönleriyle Diplomatik Bir Bağımsızlık Olarak Ceza Yargısından Muafiyet*, Ankara, 2020, s. 40-46.

yararlanılan ancak kurgusal nitelik taşıması sebebiyle günümüzde terk edildiği görülen ve elçinin kabûl eden devlette değil gönderen devletin ülkesinde bulunduğu kurgusuna dayanan ülke dışılık teorisinin (*extraterritoriality/ exterritoriality*) ise, 17. yüzyılda ibadethâne hakkının dayanağının temelini oluşturduğu ifade edilmektedir⁴. Bu anlatılanların ışığı altında, 1961 tarihli *Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi*'nin⁵ giriş kısmında ayrıcalık ve bağımsızlıkların dayanağı ortaya konulurken “*Bu gibi ayrıcalıkların ve bağımsızlıkların amacının fertleri yararlandırmak olmayıp, Devletleri temsil eden diplomatik misyonların görevlerinin etkin şekilde yapılmasını sağlamak olduğunu müdrik bulunarak, ...*” şeklindeki düzenleme ile *diplomatik misyonların görevlerini etkin şekilde yapmalarından* bahsedilirken işlevsellik teorisine, *devletleri temsilden* bahsedilirken de temsil teorisine işaret edildiği açıkça görülmektedir.

Doğal olarak, bu konudaki temel uluslararası metin konumundaki 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'nde günümüzde mevcut olan tüm diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklara yer verildiği düşünülebilecektir⁶. Oysa eski

⁴ Bkz. **Mattingly**, G., *Renaissance Diplomacy*, New York, 1988, s. 242. Ayrıca, bkz. **Frey**, L.S. & **Frey**, M.L., *The History of Diplomatic Immunity*, Columbus, 1998, s. 360; **Hamilton**, K. & **Langhorne**, R., *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration*, 2nd Edition, Oxon, 2011, s. 52. Daha da belirgin olarak, **Oppenheim**, elçilerin ülke-dışılık kuramı altında sahip oldukları ayrıcalıkların altıncısı olarak ibadethâne hakkını göstermiştir. Bkz. **Oppenheim**, L., *International Law: A Treaties*, vol. I (Peace), 2nd Edition, London, 1912, s. 467.

⁵ Devletler arasındaki diplomatik ilişkilerde temel metinlerden biri olarak addedilen ve temelde bu alandaki örf ve âdet kurallarını kodifiye eden 1961 tarihli *Diplomatik İlişkilere Dair Viyana Sözleşmesi* 24 Nisan 1964 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiş ve günümüzde 192 devletin tarafı olduğu uluslararası bir sözleşmedir. Türkiye ise, adı geçen bu Sözleşmeye 6 Mart 1985 tarihi itibarıyla taraf olmuştur. Sözleşmenin orijinal metinleri için bkz. “Vienna Convention on Diplomatic Relations”, *United Nations-Treaty Series*, vol. 500, no: 7310, 1964, s. 95 vd. Türkçe resmî metni için bkz. Resmî Gazete 12.09.1984 Sayı 18516. Bundan sonra *1961 tarihli Viyana Sözleşmesi* olarak anılacaktır. Söz konusu Sözleşmenin yorumlanması ve değerlendirilmesine ilişkin olarak bkz. **Denza**, E., *Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations*, New York, 1976; **Denza**, E., *Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations*, 3rd Edition, Oxford, 2008; **Denza**, E., *Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations*, 4th Edition, Oxford, 2016; **Oelfke**, C., *Vienna Convention on Diplomatic Relations of 18 April 1961: Commentaries on Practical Application*, Berlin, 2018. Sözleşmenin özellikle belirli maddeleri çerçevesinde Türkçe doktrinde değerlendirilmesi ve yorumlanması için ise, bkz. **Reçber**, K., *Diplomasi ve Konsolosluk Hukuku*, Bursa, 2011, s. 30-99.

⁶ Her ne kadar konsoloslar için bu yönlü bir ayrıcalığın tanınması çok yaygın olmasa da, konsolosluk hukuku açısından da aynı hususun geçerli olduğu görülebilecektir. Nitekim *Phillimore*, konsolosların kendi evlerinde ibadet yerlerinin bulunmasına çok nadir

dönemlerde yer alan ve büyükelçinin konutu dâhilinde önemli ayrıcalıklardan birini teşkil eden ibadethâne hakkı âdeta unutulmuşçasına göz ardı edilmiştir. Bu minvalde, bu kısa çalışmada, ibadethâne hakkına ilişkin bir analiz gerçekleştirilmeye çalışılacak ve böylelikle bu göz ardı edilmişliğin doğru bir tavır olup olmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır⁷. Bu çerçevede, makalenin yapısı; kavramın belirlenmesi, ibadethâne hakkının diplomasi hukukundaki yeri ve günümüzde bu ayrıcalığa ihtiyaç olup olmadığı, ayrıcalığın kapsamının değerlendirilmesi suretiyle ve eğer varsa bu ayrıcalığın ne şekilde olması gerektiğinin irdelenmesi biçiminde plânlanmıştır.

I. KONUYA İLİŞKİN TERİMİN SEÇİLMESİ SORUNU

İngilizce kaynaklarda çoğu kez “*droit de chapelle*” olarak ifade edilen bu ayrıcalık, Türkçede de kullanılan ve küçük kilise anlamına gelen “*şapel*” kelimesinin doğrudan kullanılarak “*şapel hakkı*” veya bu çerçevede daha geniş anlamıyla “*kilise hakkı*” olarak Türkçeye çevrilebilecek olsa da, dünyadaki tek dinin Hıristiyanlık olmaması göz önüne alınarak çalışmada “*ibadethâne hakkı*” teriminin kullanılması tarafımızca uygun görülmüştür. Terimin bu şekilde kullanımının, bazı eserlerde “*ibadet etme hakkı*” (*right to worship*) olarak dahi ifade edilebilen bu ayrıcalığın⁸, bu kapsamda, yabancı

durumlarda izin verildiğini ifade etmiş ve örnek olarak Fransa ile Hansa Şehirleri arasında akdedilen 1716 tarihli Antlaşmanın ayrı ikinci maddesindeki düzenlemeye gönderme yapmıştır. Bkz. **Phillimore**, R., Commentaries upon International Law, vol. II, Philadelphia, 1855, s. 168 ve ayrıca dipnot: d. Konsolosluk hukuku çerçevesinde yaygın olmasa da tanınabilen bir ayrıcalık olan ibadethâne hakkının, 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine Dair Viyana Sözleşmesi’nde de ve onun öncesinde 1928 tarihli Konsolosluk Ajanlarına Dair Havana Sözleşmesi’nde de yer almadığı görülmektedir. İlgili Sözleşmelerin tam metinleri için sırasıyla bkz. “1963 Vienna Convention on Consular Relations”, *United Nations-Treaty Series*, vol. 596, no: 8638, 1967, s. 261 vd.; “1928 Havana Convention on Consular Agents”, *American Journal of International Law Supplement*, vol. 22/3, 1928, s. 147-151. 1963 tarihli Konsolosluk İlişkilerine Dair Viyana Sözleşmesi’ne ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler, özellikle de konsolosluk ayrıcalık ve bağışlıkları için bkz. **Lee**, L.T., *Consular Law and Practice*, 2nd Edition, London, 1991, özellikle s. 375-559. Türk doktrini içinse bkz. **Aybay**, R., *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş İkinci Baskı*, İstanbul, 2020, özellikle s. 217-267; **Reçber**, s. 103-131, özellikle s. 114-131.

⁷ Nitekim doktrinde örneğin *Hardy* çok zorluklarla kabul ettirilen bu hakkın söz konusu düzenlemelerde yer bulmamasını eleştirir görmektedir. Bkz. **Hardy**, M., *Modern Diplomatic Law*, Manchester, 1968, s. 41-42.

⁸ Meselâ bkz. **Vattel**, de E., *The Law of Nations or Principles of the Law of Nature, Applied to the Nations and Sovereigns, with Three Early Essays on the Origin and Nature of Natural Law and on Luxury*, (translated by Chitty), Indianapolis, 2008, s. 722-723; **Gallaudet**, E.M., *A Manual of International Law*, New York, 1879, s. 175; **Levi**,

eserlerdeki kullanımına daha yakın olması sebebiyle tercih edildiği ayrıca eklenmelidir⁹.

Öte yandan, kullanımlardan da görüleceği üzere, her ne kadar terim ibadethâne hakkı olarak seçilmiş olsa da, bu bir haktan öte ayrıcalıktır. Bu çerçevede, ayrıcalık terimi genellikle bağışıklık kavramıyla birlikte kullanılsa da, *Sucharitkul* tarafından, bu terimin diğerine göre daha olumlu bir anlam içerdiği, bu çerçevede mevcut ve önemli avantajların varlığına işaret ettiği belirtildikten sonra, özel olarak karşılıklı bir anlaşmayla kabul edilmedikçe hukukî haklar gibi uygulanabilirliğinin olmadığı, sadece karşılıklılık ilkesine tâbi olarak nezaket kurallarını teşkil ettiği vurgulanmıştır¹⁰. Böylelikle, biz genel terminolojiye uygun olarak ibadethâne hakkı kavramını kullansak da, esasen bunun bir ayrıcalık olduğu tekrar vurgulanmalıdır.

L., *International Law: With Materials for a Code of International Law*, New York, 1888, s. 123; **Hyde**, C.C., *International Law Chiefly Interpreted and Applied by the United States*, vol. II, 2nd Revised Edition, Boston, 1947, s. 1260-1261; **Wood**, J.R. & **Serres**, J., *Diplomatic Ceremonial and Protocol: Principles, Procedures and Practices*, New York, 1970, s. 59; **do Nascimento e Silva**, 1972, s. 98; **Oelfke**, s. 153. **Hardy** de bu çerçevede egemeninin inançlarına göre ibadetin yerine getirilmesi olarak belirttiği bu hakkı Lâtincesi ile şu şekilde ifade etmektedir: *cuius regis eius religio*. Bkz. **Hardy**, s. 41. Ayrıca, bu konuda bir ayrıma giderek açıklamalar yapan *von Martens*'in değerlendirmelerine yer verilmesi uygun olacaktır. Bu çerçevede, yazar gündelik ibadet ile özelliğli ibadet (*sacres privés*) arasında bir ayrıma gitmiştir. Yazarın belirttiği üzere ilk ibadet şeklinin, yâni gündelik ibadet şeklinin herkes tarafından serbestçe gerçekleştirilmesi doğal hukukun bir parçasını teşkil etmektedir ve icrası için ayrıca izne gerek yoktur. Müteakiben, *von Martens* Katolik bir elçi açısından, zaruret durumunda, kabul eden devlet Katolik olsun veya olmasın, gündelik ibadetleri yerine getirmesinin yeterli olacağını belirtmiş ve özelliğli ibadetin yabancı bir elçi için zorunluluk teşkil etmediğine dikkat çekmiş; ancak, yine de elçinin bulunduğu ülkede dini yasaklanmışsa, sürekli bir elçilikte gündelik ibadetini yerine getirmesinin zorluğuna da işaret etmeyi ihmal etmemiştir. Bu çerçevede de, ülke-dışılık teorisinin elçi için yardımcı olabileceğini, fakat özellikle misyonun amaçları düşünüldüğünde bunun da yeterli olmadığını ve bu durumda da uluslararası örf ve âdet kurallarına dayanıldığını ifade etmiştir. Yazar, genelde uluslararası örf ve âdet kurallarının *sacres prévés*'yi tanıdığını, ancak yine de durumun özelliklerinin hesaba katılması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. **von Martens**, G.F., *A Compendium of the Law of Nations, Founded on the Treaties and Customs of the Modern Nations of Europe: to Which Is Added a Complete List of All the Treaties, Conventions, Compacts, Declarations from the Year 1731 to 1788, Inclusive, Indicating the Several Works in Which They are to be Found*, (translated by Corbett), London, 1802, s. 242-245.

⁹ Bu konuda Türkçe kullanım için ayrıca bkz. **Çamyamaç**, A., *Uluslararası Hukukta Elçilik Binalarına Dair Bazı Teknik Konular Üzerine Bir İnceleme*, Terazi (Aylık Hukuk Dergisi), Cilt 13 Sayı 145, Eylül 2018, s. 80.

¹⁰ Bkz. **Sucharitkul**, S., *Immunities of Foreign States before National Authorities*, Recueil des cours, vol. 149, 1976-I, 1976, s. 95.

II. İBADETHÂNE HAKKININ DOĞUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Ortaçağ'da mevcut olan dinî hoşgörüsüzlüklerin şekillendirdiği ibadethâne hakkının bu itibarla dönemin Avrupası'nda önemli bir yeri olduğu kuşku götürmeyen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır¹¹.

Öncelikle, Avrupa'da Protestanlığın ortaya çıkması ve bazı Avrupa devletlerince benimsenmesi Katolik ve Protestan çatışmalarını beraberinde getirmiş¹²; bu sebeple de büyükelçilere elçilik binasında küçük bir kilise kurma ve dinî ibadetlerini yerine getirme hakkı tanınmıştır¹³. Esasen bakıldığında 1550'lere kadar diplomatik uygulamada bu şekilde bir ayrıcalığa yer verilmediği¹⁴, VI. Edward'ın ve V. Charles'ın ısrarlı şekildeki uygulamalarının bir sonucu olarak bu tür bir ayrıcalığın doğduğu ifade edilmektedir¹⁵.

Tamamen siyasi nedenlerden ötürü önce İngiltere ve Fransa'da uygulanmaya başlandığı ifade edilen ibadethâne hakkının, İspanya ve İtalya'da ise şiddetle reddedildiği, hattâ İspanya'da bu konudaki ısrarın İngiliz Büyükelçiliğinin kapanmasına neden olduğu, İtalya yarımadasında ise içerisinde kendi kilisesini barındırabilecek Protestan elçiliklerin dışlandığı; ancak

¹¹ Belirtilmelidir ki, 16. yüzyılda İngiliz hukukçu *Zouche* elçiliklerin dört niteliğe göre ayrıldığını ifade etmiştir: “dinî elçilikler” (*religious embassies*), “seromonik elçilikler” (*ceremonial embassies*), “olağan elçilikler” (*ordinary embassies*) ve “zaruri elçilikler” (*necessary embassies*). Bkz. **Zouche**, R., *Iuris et Iudicii Feialis, sive, Iuris Inter Gentes, et Quaestionum de Eodem Explicatio*, vol. I (translated by Brierly), Washington D.C., 1911, s. 18. Tabii ki, burada bahsedilen günümüz anlamındaki sürekli elçiliklerden öte, temsilcilerdir.

¹² Bu çatışmaları sadece devletlerle sınırlamak doğru bir yaklaşım değildir. Örneğin, özellikle İngiltere'de o dönemde Protestanlar ve Katolikler arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır.

¹³ Nitekim *Fox* da, ibadethâne hakkını, Reform sonrası diplomatik ilişkilerin ilerlemesinde önemli bir gelişme olarak nitelendirmektedir. Bkz. **Fox**, J.R., *Dictionary of International and Comparative Law*, 3rd Edition, New York, 2003, s. 91. Benzer şekilde, bkz. **Phillimore**, s. 152; **McClanahan**, G.V., *Diplomatic Immunity: Principles, Practices, Problems*, London, 1989, s. 27.

¹⁴ İşaret edilmelidir ki, sürekli diplomasi 15. yüzyılda başlayıp yaygınlaşmıştır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, ibadethâne hakkına ilişkin sorunun da sürekli elçiliklerin yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte bir 50 ilâ 100 yıllık dönem arasında belirginleştiği görülmektedir.

¹⁵ Bkz. **Mattingly**, s. 242-243. Bu kapsamda, *Mattingly*, özellikle bulunan ülkede ne kadar tehlikeli görülürse görülsün ve skandal olarak nitelendirilirse nitelendirilsin, büyükelçilerin ve çalışanlarının, bağlılıklarının da bir göstergesi olarak, memleketlerinde kendilerine tanınan hak çerçevesinde ibadetlerini sürdürmek istediklerini aktarmaktadır.

30 Yıl Savaşlarının (1618-1648) arifesinde bu konuda bir iyileşme yaşandığı aktarılmaktadır¹⁶. İlerleyen dönemlerle birlikte bu ayrıcalığın tanınmasında ve yerleşmesinde, Protestan İsveç ve Hollânda'nın tutumlarının da göz ardı edilmemesi gerekir¹⁷. Nitekim 30 Yıl Savaşları öncesindeki dönemde, konuya ilişkin olarak dönemin İspanya'daki İngiliz Büyükelçisi *Man*¹⁸ ile İngiltere'deki İspanyol Büyükelçisi *Quadra*'ya ilişkin yaşananlar örnek olarak gösterilebilir¹⁹. Özellikle *Quadra*'nın ibadethâne hakkıyla ilgili olarak zor duruma düştüğü ifade edilmektedir. Bu çerçevede, 1563 yılında polisten kaçan bir şahıs *Quadra*'nın elçilik rezidansına girmiş, arka kapıdan nehre atlayarak kaçmıştır. Buna ilâveten, *Quadra*'nın, elçilik binasında, Fransız Protestan murahhasın (*Huguenot envoy*) öldürülmesinden sorumlu bir kişiyi sakladığı iddia edilmiş ve tüm bunların sonucunda İngiliz yetkililer büyük-elçiliğin anahtarlarına el koymuş, kendisinin ise İngiliz hukukuna göre yargılanabileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Daha da belirgin olarak İngilizler, büyükelçiliğin nehir tarafındaki kapısının kilitlerini değiştirmiş; kapıya da bir görevli koyarak sadece elçilik personelinin girişine izin vermişlerdir. Hattâ ayin saatlerinde elçilik kapılarının da kilitlenmesi yoluna gidilmiştir. Esasen bakıldığında, yaşanan olayların İngilizler için bir bahane oluşturduğu, sayılan tüm önlemlerin alınmasının asıl nedenin ise büyükelçinin arka kapıdan ayin dinlemek isteyenleri kabul etmesinin olduğu aktarılmıştır. Buna karşılık, 17. yüzyılın ortalarında ise, çoğunlukla kamuya açık olmayan şekilde ve her biçimde şahsî nitelikte dinî ibadet özgürlüğünün çeşitli derecelerde elçilere tanındığı belirtilmektedir²⁰.

Öte yandan, Hıristiyanlıkta Katolik ve Protestan ayrımı sonucu ortaya çıktığı gözlemlenen ibadethâne hakkına dair, *Twiss*, Müslüman ve Hıristiyan ülkeler arasında da bu hakkın en başından beri uygulandığını dile getirmekten geri kalmamıştır²¹. Bu çerçevede, gerek *Wheaton*, gerek *Taylor* konuyu

¹⁶ Bkz. **Mattingly**, s. 243.

¹⁷ Bkz. **McClanahan**, s. 27.

¹⁸ Hattâ *Man*'a yaşatılanlar sonrasında İngiltere'nin 35 yıl boyunca İspanya nezdinde sürekli elçi atmadığı; bunun yerine özel elçileri/temsilcileri kullanmayı yeğlediği belirtilmektedir.

¹⁹ Bu örnekler için ayrıntılı açıklamalar için bkz. **Frey & Frey**, s. 177-179.

²⁰ Bkz. **Textor**, J.W., *Synopsis Juris Gentium*, vol. II (translated by Bate), Washington D.C., 1916, s. 149.

²¹ Bkz. **Twiss**, T., *The Law of Nations Considered as Independent Political Communities on the Rights and Duties of Nations in Time of Peace*, Oxford, 1884, s. 371. Ayrıca, *Nahlık*'in de benzer şekilde bir değerlendirmede bulunduğu görülmektedir. Bkz. **Nahlık**, S.E., *Development of Diplomatic Law. Selected Issues, Recueil des cours*, vol. 222, 1990-III, 1990, s. 270.

daha belirgin hâle getirerek, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Doğu'daki diğer devletlerde²² elçilerin ve konsolosların bu ayrıcalıktan yararlandıklarını belirtmişlerdir²³. Konuya daha ayrıntılı açıklama getiren *Young*, Katolik, Protestan ve İslâm inancına göre yönetilen devletlerin Kral ve Padişahlarının büyükelçiler göndermenin zarurî olduğuna karar vermeleriyle birlikte bu büyükelçilerin, dönemin fanatik sayılabilecek yerel çetelerinin şiddetinden korunmalarını sağlamak ve dinlerini icra etmelerinden ötürü yerel cezalara çarptırılmalarının önüne geçmek amacıyla, bunlara tanınacak ayrıcalıkların, ciddî dinî sürtüşmelerin yaşandığı 16. yüzyılın gereklerine göre şekillendirildiğini ve böylelikle özellikle dinî ibadethâne hakkının geliştirildiğini ifade etmiştir²⁴. Ötesinde, bu konuda rastlanılan en açık değerlendirmede *Textor* 1665'de Viyana'da Türk sefirin İslâm adetlerine göre dinî ibadetini yerine getirmesine izin verildiğini aktarmaktadır²⁵. Burada hemen altı çizilmelidir ki, Osmanlı İmparatorluğu yurtdışından elçileri 15. yüzyıldan itibaren kabûl etmeye başlamışken, kendisi sürekli elçi göndermeye çok daha geç, 18. yüzyılın ortalarında III. Selim zamanında başlamıştır²⁶.

Anlatılara ilâveten, konuyla ilgili olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı elçilikler inceleme altına alındığında, evveliyatla belirtilmesi gereken husus, İstanbul'da birçok devletin sürekli büyükelçi ikame etmesine karşılık, ilk zamanlarda ve uzunca bir süre bu büyükelçilerin kiralık konutlarda oturduğu hususudur²⁷. Bu minvalde, 1581'de sürekli sefarethane kurma

²² *Taylor* nazik bir biçimde "Oriental" nitelemesini kullanırken, *Wheaton* "Barbary" nitelendirmesini kullanmıştır.

²³ Bkz. **Wheaton**, H., *Elements of International Law*, London, 1878, s. 304; **Taylor**, H., *A Treatise on International Law*, Chicago, 1901, s. 344.

²⁴ Bkz. **Young**, E., *The Development of the Law of Diplomatic Relations*, *British Yearbook of International Law*, vol. 40, 1964, s. 146. Öte yandan, *Frey ve Frey*, 19. yüzyılla birlikte dinî toleransın belirgin bir biçimde oturmuş olmasından dolayı ibadethâne hakkına dair tartışmaların Avrupa dışındaki alanlar çerçevesinde ele alınmaya başladığını aktarmıştır. Bkz. **Frey & Frey**, s. 347.

²⁵ Bkz. **Textor**, s. 149.

²⁶ Konuya ilişkin bkz. **Kuran**, E., *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasî Faâliyetleri 1793-1821*, Ankara, 1988, s. 13-22. Ayrıca, bkz. **Nussbaum**, A., *A Concise History of the Law of Nations*, Revised Edition: 4th Printing, New York, 1962, s. 125; **Tuncer**, H., *Eski ve Yeni Diplomasi*, 4. Baskı, Ankara, 2005, s. 50.

²⁷ Elçiliklerde ibadethâne bulunması hususu bir yana, İstanbul'daki Katolik Kiliselerinin Avusturya veya Fransa'nın himayesi altında olduğu, Ortodoks Kiliselerinin ise Rusya'nın himayesi altında olduğu aktarılmaktadır. Bkz. **Satow**, E., *A Guide to Diplomatic Practice*, vol. I, London, 1917, s. 314. Daha açık ifade etmek gerekirse,

izni alan Fransa'nın 16. yüzyılın sonunda bunu hayata geçirdiği aktarılmaktadır²⁸. Hollanda büyükelçisinin ise, Ermeni bir aileden kiraladığı konağı 1675 yılında satın aldığı ifade edilmektedir²⁹. İsveç'in ise kalıcı bir misyon oluşturmasının başlangıç tarihi 1735'ler olarak ortaya konulsa da, büyükelçilik binası için toprak alınma tarihi 10 Mayıs 1757 tarihi olarak belirtilmektedir ki; dönemin İsveç Büyükelçisi *Celsing*, bugün İsveç Sarayı olarak anılan ve İstanbul Konsolosluk binasını teşkil eden binanın olduğu bu alandaki binaları kısa sürede onartarak yerleşmiştir³⁰. Büyükelçiliklerin kendilerine ait binaları edinmesi eğiliminde en geç kalanlar arasında yer alan İngilizler ise, İstanbul'da kendilerine ait ilk binayı 1805 yılında tamamlatmışlardır³¹. Günümüzde bir kısmı devletlerinin İstanbul Başkonsololuğunu teşkil eden o dönemin tüm bu elçilik konutlarının/komplekslerinin, başta yangın olmak üzere çeşitli sebeplerle yeniden inşa edilmiş ve/veya tadil edilmiş olsalar da, her daim bünyelerinde kiliseyi haiz oldukları gözlenmektedir³².

18. ve 19. yüzyılda yoğun biçimde uygulandığı gözlense de 20. yüzyıla gelindiğinde, bu hakkın uygulanmasına yer verilmediği görülmüş³³ ve özellikle de dinî toleransın artık dünyadaki tüm devletlere yayılmasından dolayı birçok yazar bu hakkın düzenlenmesine gerek dahi olmadığını belirtmiştir³⁴.

elçilikler dışında Hıristiyanlar zaten İstanbul'da kiliseler kurabilmişler ve bunların korunması, görüldüğü üzere, belirli devletlere verilmiştir.

²⁸ Bkz. **Casa**, J.M., İstanbul'da Bir Fransız Sarayı: Fransa ile Türkiye Arasında 500 Yıllık İttifak/Le Palais de France à Istanbul: Un demi-millénaire d'alliance entra la Turquie et la France, İstanbul, 1995, s. 20.

²⁹ Bkz. **Hoenkamp-Mazgon**, M., İstanbul'da Hollanda Sarayı: 1612'den beri Elçilik Binası ve Sakinleri, 2. Baskı, İstanbul, 2006, s. 40.

³⁰ Bkz. **Theolin**, S., İstanbul'da Bir İsveç Sarayı: İsveç ile Türkiye Arasında Bin Yıllık İşbirliği/The Swedish Palace in Istanbul: A Thousand Years of Cooperation between Turkey and Sweden (çeviri: S. Okyay), İstanbul, 2000, s. 53 ve 67-68. Bu mülkün, aynı zamanda İsveç Devleti'nin yurtdışında edindiği ilk mülk olma özelliğini de haiz olduğu belirtilmektedir. Bkz. *ibid.*, s. 67.

³¹ Bkz. **Berridge**, G.R., British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy, Leiden, 2009, s. 13. İlgi çekici unsur, bu büyükelçilik binasının aynı zamanda İngiliz Devleti'nin sahibi olduğu ilk büyükelçilik binasını teşkil etmiş olmasıdır. Bkz. *ibid.*

³² Bkz. **Casa**, s. 20; **Theolin**, s. 71; **Berridge**, s. 15.

³³ Bu konuda meselâ **Murty** 18. yüzyıla birlikte bu ayrıcalığın önemini yitirdiğini vurgulamaktadır. Bkz. **Murty**, B.S., The International Law of Diplomacy: The Diplomatic Instrument and World Public Order, New Haven, 1989, s. 380. Benzer şekilde bkz. **do Nascimento e Silva**, 1972, s. 98. Ayrıca bkz. *supra* dipnot: 24.

³⁴ Bkz. *infra* dipnot: 43.

Nitekim başta 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi olmak üzere diplomatik ilişkilere dair düzenlemeler içeren tüm Sözleşmelerde³⁵ bu yönlü bir hükme açık bir biçimde yer verilmemiş olduğu görülmektedir.

III. İBADETHÂNE HAKKININ TANIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu hakkın günümüzde gerekli olup olmadığına dair bir değerlendirme yapmadan evvel ibadethâne hakkına ilişkin ayrıcalığın tanımının yapılması yerinde olacaktır ve böylelikle de söz konusu bu ayrıcalığın kapsamına dair bir belirlemeye gidilmesi kolaylaşacaktır. Öncelikle bu hakkın ülke-dışılık teorisine³⁶ dayandırıldığını ifade eden *Chisholm* şu şekilde bir tanımlamaya gitmiştir: “*temsilciler tarafından ... evleri dâhilinde dinî ibadetlerini serbestçe gerçekleştirme hakkıdır*”³⁷.

Jennings ve *Watts* ise, kilise hakkı başlığı altında bu ayrıcalığı şu şekilde tanımlamışlardır: “*Bu ... kendi inancını uygulamak için özel kiliseye sahip olma ayrıcalığıdır*”³⁸.

Diğer bir tanım da, ibadethâne hakkı, *Berridge* ve *James* tarafından bir diplomatik misyonun binalarında kilise bulundurma ve dinî nitelikte servisler düzenleme hakkı olarak ortaya konulmuştur³⁹.

Fox ise, benzer şekilde, ibadethâne hakkını, kilise (şapel) açmaya ve diplomatik personel için inançlarına uygun dinî törenler düzenlemeye dair diplomatik ayrıcalık olarak betimlemiştir⁴⁰.

Tüm bunlara ilâveten, *Grant* ve *Barker* ise, modası geçmiş bir ayrıcalık olarak nitelendirdikleri bu hakkı basitçe “*kilise (şapel) hakkı*” olarak nitelendirmişlerdir⁴¹.

³⁵ Konuya ilişkin sözleşmelerin bir listesi için bkz. *infra* dipnot: 42.

³⁶ Bkz. *supra* dipnot: 3 ve 4.

³⁷ Bkz. *Chisholm*, H., Diplomacy, *Encyclopedia of Britannica: A Dictionary of Arts, Science, Literature and General Information*, vol. VIII (Demijohn-Edward), 11th Edition, Cambridge, 1910, s. 299.

³⁸ Bkz. *Jennings*, R. & *Watts*, A., *Oppenheim's International Law*, vol. I (Peace), 9th Edition, Bath, 1996, s. 1103.

³⁹ Bkz. *Berridge*, G.R. & *James*, A., *A Dictionary of Diplomacy*, 2nd Edition, New York, 2003, s. 88.

⁴⁰ Bkz. *Fox*, s. 91.

⁴¹ Müttekip cümlede ise, yazarlar tarafından *Oppenheim*'in açıklamalarına da yer verildiği görülmektedir. Bkz. *Grant*, J.P. & *Barker*, J.C., *Parry & Grant Encyclopædic Dictionary of International Law*, 3rd Edition, New York, 2009, s. 168.

Yukarıdaki tanımlar incelendiğinde, bunların *prima facie* birbirlerine oldukça yakın oldukları mütalâa edilebilecek olsa da, esasen dikkatli bir analizle bu tanımların birbirinden farklılıklar içerdiği görülecektir. Tanımlardan birinde örneğin bu hakkın büyükelçinin evinde kullanılacağı ifade edilmiştir. Aynı tanımda, dinî ibadetleri serbestçe yerine getirme hakkından bahsedildiği görülmektedir. Buna karşılık, diğer tanımlarda, hakkın kavramsal anlamına da uygun düşecek şekilde, elçilik binaları içerisinde kilise açma hakkından bahsedilmektedir. Ancak, bir tanımda açılan bu kilisede genel dinî hizmetler görülebileceği, diğerinde ise diplomatik personel için ve onların dinî inançlarına uygun dinî törenlerden bahsedildiği gözlenmektedir. Bunlara ilâveten, bu tanımları getiren yazarların tümü, bir şekilde, bu ayrıcalığın günümüzde önemini yitirdiğini vurgulamaktan da geri kalmamışlardır.

Sonuç olarak, tanımlardaki bu nüansların açıklığa kavuşturulması ve bu hakkın günümüzde yeri olup olmadığının tartışılması uygulamada da bu hakkın yerini belirleyecektir. Bunun yapılabilmesi içinse, günümüzde bu hakka ilişkin bir düzenleme olup olmadığı, doktrinin her ne kadar az da olsa konuya ilişkin belirlemelerinin ve tespit edilebilen devlet uygulamalarının değerlendirilmesinin incelenmesiyle mümkündür. Bu itibarla, müteakip iki başlık bu hususların analizine ayrılmıştır.

IV. İBADETHÂNE HAKKININ GÜNÜMÜZDEKİ YERİ

Tüm bu anlatılanlar çerçevesinde, açıkça görülmektedir ki, günümüzde, diploması hukukuna ilişkin, özellikle ayrıcalık ve bağımsızlıkların düzenlendiği tüm temel metinlerde bu şekilde bir ayrıcalığa müspet olarak yer verilmiştir⁴². Bazı yazarlar⁴³, bu minvalde, dinî toleransın gelişmişlik düzeyi çerçevesinde bu yönde bir hükme yer verilmesine gerek olmadığına işaret ederken, diğer bazı yazarların⁴⁴ ise ibadethâne hakkının daha genel bir

⁴² Bu konuda, hiç şüphe yoktur ki, akla öncelikle 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi gelmektedir. Bunun haricinde, 1969 tarihli *Özel Misyonlara Dair Sözleşme* ve 1975 tarihli *Eyvensel Nitelikli Uluslararası Örgütlerle İlişkilerinde Devletlerin Temsiline Dair Viyana Sözleşmesi* ile tüm bunlar öncesinde kabul edilmiş olan 1928 tarihli *Diplomatik Yetkililere Dair Havana Sözleşmesi* bu konuda zikredilebilecek diğer önemli sözleşmeler arasında bulunmaktadır.

⁴³ Bkz. **Wood & Serres**, s. 59.

⁴⁴ Bkz. **do Nascimento e Silva**, 1972, s. 98 (*do Nascimento e Silva*, doktrinde yazarların bu şekilde iddiada bulunduğunu aktarıyor); **Denza**, 1976, s. 86; **Denza**, 2008, s. 143-144; **Denza**, 2016, s. 117-118. (*Denza* ilk basıdan itibaren konuyu Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun belirlemesine de atıfla m. 22'yi incelediği bölüm altında değerlendirilmiştir.)

düzenleme teşkil eden 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'nin elçilik binalarını düzenleyen hükmü kapsamında ele alınabileceğinin altını çizdiği görülmektedir. Bu çerçevede, konuya ilişkin 22. madde şu şekilde kaleme alınmıştır:

“1. Misyon binaları dokunulmazdırlar. Kabul eden Devlet yetkilileri misyon şefinin rızası olmadıkça bu binalara girmezler.

2. Kabul eden Devlet, misyon binalarını herhangi bir tecavüz veya zarara karşı korumak ve misyonun huzurunun herhangi bir şekilde bozulması veya itibarının kırılmasını önlemek üzere her türlü tedbiri almak özel göreviyle yükümlüdür

3. Misyon binaları ile içindeki eşyalar ve diğer mallar ve misyonun nakil vasıtaları arama, el koyma, haciz veya icradan bağıştırlar”.

Maddenin başlığı, bunun ötesinde içeriği ele alındığında, bu maddede sadece misyon binalarının dokunulmazlığının düzenlendiği, söz konusu bu hükmün hiçbir yerinde açık veya zımnî bir biçimde ibadethâne hakkına yer verilmediği görülmektedir. Bu bağlamda, misyon binalarının genel olarak dokunulmazlıklarının kabul edilmesinin bu binalarda ibadethâne oluşturulması da dâhil her türlü dinî ibadetin gerçekleştirilmesini de içerebileceği ileri sürülebilir. Ancak, bu minvalde 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'nin 41. maddesi göz önünde tutulmalıdır⁴⁵. Bu maddenin birinci fıkrasında diplomatik ayrıcalık ve bağıştıklıklardan yararlananların kabul eden devletin kanun ve düzenlemelerine riayet etmesi öngörülürken, daha belirgin olarak aynı maddenin üçüncü fıkrasında misyon binalarının, *misyonun bu Sözleşmede belirtilen görevleri veya diğer genel uluslararası hukuk kuralları veya gönderen ve kabul eden Devlet arasında yürürlükte olan özel anlaşmalar ile bağdaşmayacak bir tarzda kullanılmayacağı* şeklinde bir hükme açıkça yer verilmiştir. Özellikle söz konusu üçüncü fıkra düzenlemesinin gerektiğinde kabul eden devlet tarafından öne sürülmek suretiyle ibadethâne hakkının reddinin söz konusu edilebileceği düşünülebilir⁴⁶. Böylelikle de, m. 22'de açık bir düzenleme olmadan, ilgili bu maddenin ibadethâne hakkını da

dirmektedir). Öte yandan, bu bağlamda Prof. Mastyn'nin Prof. Diena'ya mektubu da dikkate alınmalıdır. Bkz. *infra* dipnot: 64.

⁴⁵ Nitekim bu çerçevede doktrinde de, özellikle ibadethâne hakkının tartışmalı noktaları bağlamında, m. 41'e işaret edilmektedir. Bkz. **Denza**, 1976, s. 86.

⁴⁶ Bir devlet kendi ülkesinde belirli bir dini ve ona bağlı ibadetlerin gerçekleşmesini yasaklayabilir. Suudi Arabistan gibi bazı devletlerin topraklarında meselâ Yahudilik dinini yasaklanmaları gibi bilinen temel örneklerin (bu konuya ilişkin bağlantı için ayrıca bkz. *infra* dipnot: 48) yanı sıra, bu konuda meselâ Almanya'nın *Scientology* Tarikatı ve bu sözde dinin öğretilerini din olarak kabul etmediği hatırlatılmalıdır.

kapsadığını ileri sürmek ne kadar doğru olacaktır; bu kanımızca, oldukça tartışmalıdır.

Gerçekten de, dini keskin biçimde kullanabilecek veya dinî hükümleri günlük kamu düzeni hâline getirmiş bir devlet karşısında veya dini genel anlamda yasaklayan bir devlet anlayışını benimsemiş bir devlet karşısında uluslararası hukukta açıkça ibadethâne hakkı içeren bir kuralın düzenlenmemiş olması büyük bir eksiklik olarak mütalâa edilebilir. Nitekim *McAuliffe* 1933 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin SSCB'yi tanınmasıyla birlikte gerçekleştirilen ve iki devlet arasında diplomatik ilişkileri tesis eden 1933 tarihli Antlaşma ve çerçevesindeki düzenlemeleri örnek göstererek, özellikle Amerikan vatandaşlarına SSCB topraklarında sağlanan dinî ibadet serbestisi ve bu çerçevede dinî seremoniler gibi ayrıcalıkların ancak elçilik binaları bünyesinde vücut bulabildiğini aktarmıştır⁴⁷. Daha yakın tarihli bir örnek Suudi Arabistan dâhilinde verilebilir. Bu çerçevede, dönemin Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisiyle yapılan görüşmede, büyükelçi, Körfez Savaşı sırasında Suudi Arabistan'a konuşlandırılacak yaklaşık 500.000 Birleşik Devletler askerinin durumuna dair Kral *Fahd* ile varılan uzlaşmaya göre bunların misyonun idarî personeli sayılmasına karar verildiğini ifade etmiştir⁴⁸. Aralarında Hıristiyanlar kadar Yahudilerin de bulunduğu bu topluluğun bu bağlamda ibadet serbestisinden yararlanabilecekleri ve böylelikle belki de büyükelçiyi bu düşüncenin yönlendirdiği mütalâa edilmektedir⁴⁹.

Öte yandan, ele alınan bu hakkın içeriği de, hakkın günümüzdeki yerinin belirlenmesinde esas tutulacak etkenlerden biri konumundadır. Eğer gerçekten ibadetin yerine getirildiği mahal ile veya yapı ile sınırlı olarak konu değerlendirilecek ise, bu ayrıcalık doğrudan binayla ilgili olduğu için, bir üst paragrafta ortaya konulan çekincelerimizle birlikte, söz konusu hakkın yine de 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 22 kapsamında ele alınması kabûl edilebilecektir. Oysa yukarıdaki açıklamalarda belirtilen ve bazı yazarlarca gündeme getirildiği üzere, eğer ibadet hakkı olarak bu ayrıcalık daha geniş biçimde ele alınacaksa, bu durumda 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 22'ye başvurmak yeterli olmayacak, aynı zamanda şahsî dokunulmazlıkların devreye girmesi gerekecektir.

Toparlamak gerekirse, birçok yazarın belirttiği ve bu nedenle de günümüzde açıkça düzenlenmediği belirtilen bu ayrıcalığın *prima facie* görünenin

⁴⁷ Bkz. **McAuliffe**, W.C. Jr., *Jurisdictional Immunities*, International Legal Studies (Naval War College), vol. 62, 1980, s. 653.

⁴⁸ Bkz. **Berridge**, G.R., *Embassies in Armed Conflict*, New York, 2012, s. 138-139.

⁴⁹ Bkz. *ibid.*, s. 139.

aksine içeriğinin ve yerinin belirlenmesi o kadar da kolay değildir. Hattâ iddia edildiği gibi, 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'nin 22. maddesinin de bu ayrıcalığı kapsayıp kapsamadığı, en azından bu bağlamda yeterli bir düzenleme olup olmadığı kuşku doğurmaktadır.

V. İBADETHÂNE HAKKININ HUKUKÎ İÇERİĞİNE DOKTRİN GÖRÜŞLERİ BAĞLAMINDA GENEL BİR TARİHSEL BAKIŞ

Bu anlatılanlar haricinde, gerçekte böyle bir ayrıcalığın var olup olmadığı, sonrasında ise, eğer varsa bu hakkın uygulandığı dönemdeki içeriğinin ne olduğunun araştırılması ibadethâne hakkının güncel içeriğinin ortaya konulması için muhakkaktır ki isabetli olacaktır. Bu minvalde, öncelikle 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında yazarların konuya dair açıklamalarına bakıldığında farklı düşüncelerin ortaya konulduğu görülecektir. Bu aşamada, öncelikle hakkın uygulandığı kabûl edilen dönemde bu uygulamanın doktrin tarafından neye dayandırıldığına irdelenmesi gerekmektedir.

Bu konuda en eski açıklamalardan birinde *Vattel* açıkça bu ayrıcalığın kaynağını hemen her ülkede uygulanan örf ve âdet kuralı olarak belirtmiştir⁵⁰. Öte yandan, bazı yazarlar ise, ibadethâne hakkı adı altındaki ayrıcalıktan yararlanılmasını bu konudaki bir sözleşme veya sözleşme hükmüne veya uzun süredir ilgili devletler arasında bu ayrıcalığın uygulanıyor olmasına bağlamışlardır⁵¹. Benzer şekilde, yine *Phillimore*, bir elçinin, kendi konutunda, tamamen özel hayatı içinde, kendi dinini bir rahip aracılığıyla uygulayabilmesine imkân sağlanmasının iki temel koşul bağlamında, hem doğal hukuk hem de bağitlanan sözleşme dolayısıyla uluslararası hukuk çerçevesinde izin verilen bir uygulama olduğunu belirterek bu iki koşulu şu şekilde sıralamıştır: Bu ayrıcalığın kullanılmasının tek bir rahiple sınırlandırılıp o rahibin de söz konusu elçinin devletinin vatandaşı olması ve o dinin kabûl eden devletin ülkesinde, özellikle kendi buldukları çevrede kamusal olarak ya da özel şekilde icra edilmiyor olması⁵².

Satow ise, diplomatik ajanın kendi dinini icra etme hakkı çerçevesinde, bir rahip veya din adamı eşliğinde ibadetini yerine getirebileceği rezidansı

⁵⁰ Bkz. **Vattel**, s. 722. Benzer şekilde bkz. **Wood & Serres**, s. 59. *Vattel*, buna karşılık, kabûl eden devletin egemeni bu ayrıcalığın kullanımına, birtakım temel sebeplere dayanarak açıkça izin vermezse, artık bu ayrıcalıktan yararlanılamayacağını da eklemiştir. Bkz. **Vattel**, s. 723. *von Martens* de bu konuda uluslararası örf ve âdet kurallarına işaret etmekte, ancak yine de bu ayrıcalığın kullanılmasını durumun özelliklerinin şekillendireceğini belirtmektedir. Bkz. **von Martens**, s. 244-245.

⁵¹ Bkz. **Wheaton**, s. 304; **Taylor**, s. 344.

⁵² Bkz. **Phillimore**, s. 152-153.

dâhilinde bir kiliseye sahip olma hakkının *evrensel* olarak tanındığını ifade etmiştir⁵³. Öte yandan, *Fiore*, diplomatik ajanın temel olarak uluslararası teamül tarafından uygun görüldüğü düşünülen hak ve ayrıcalıklardan yararlanabilmeyi talep edebileceğini belirttikten sonra, bu ayrıcalıklar arasında kendi dinini uygulayabilmeyi ve bunun sonucunda da bir kilise ve dinî seremonileri gerçekleştirmeye muktedir bir rahip ile yeteri kadar personele sahip olma hakkını saymıştır⁵⁴.

Buna karşılık, *Twiss* ise, uluslararası hukuk çerçevesinde (*common law of nations*)⁵⁵ yabancı elçinin konutunda bir kilise ve din adamı bulundurma hakkının olmadığını, bu ayrıcalığın ancak ilgili devletler arasında gerçekleştirilecek bir anlaşmayla kullanılabileceğini ifade etmiştir⁵⁶. *Oppenheim* ise, kendi dinini uygulaması için özel bir kiliseye sahip olma ayrıcalığının, kabûl eden devletin iç hukuku tarafından temsilciye tanınmış olması gerektiğini belirtmiştir⁵⁷.

Doktrindeki bu görüşlerden de gözlenebileceği üzere, o dönemdeki yazarların ibadethâne hakkının dayanağına ilişkin görüşleri farklılık taşımaktadır. Bu çerçevede, söz konusu ayrıcalığın varlığı konusunda, bir kısım yazar teamüle veya genel uygulamaya dayanırken, bir kısım yazar bunun ancak bir sözleşme çerçevesinde gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Bazı yazarlar, kabûl eden devletin izin vermesi üzerinde dururken, bazı yazarlar ise bu ayrıcalıktan gerek bir sözleşme bağlamında, gerek uygulamayla yararlanılabileceğini ifade etmişlerdir. Özetlemek gerekirse, bu konuda doktrinde bir birlik bulunmamaktadır. Bir başka deyişle, ibadethâne hakkının teamülî niteliği tartışmalı görünmektedir. Daha açık ortaya koymak gerekirse, doktrinde bu denli farklı görüşün olması ve bu görüşlerin bu ayrıcalığın kaynağına dair farklı olgulara işaret etmesi bu şekilde bir yorumu beraberinde getirmektedir. Ancak, belki ibadethâne hakkının salt kavram olarak teamülî niteliği olabileceği, bunun haricinde bu ayrıcalığın içeriği konusunda ise, tartışmaların gösterdiği üzere, bir uygulama birliğinin bile olmadığı isabetli bir mütalâa olarak kabûl edilebilecektir.

⁵³ Bkz. **Satow**, vol. I, s. 314.

⁵⁴ Bkz. **Fiore**, P., *International Law Codified and Its Legal Sanction or the Legal Organization of the Society of States*, (translated by Borchard from the 5th Italian Edition), New York, 1918, s. 237.

⁵⁵ “Ulusların Ortak Hukuku”.

⁵⁶ Bkz. **Twiss**, s. 370-371.

⁵⁷ Bkz. **Oppenheim**, s. 467-468.

Yine bu dönemde kodifikasyon amaçlı bazı taslak metinlerde ibadet-hâne hakkına yer verildiği görülmektedir. Bunlar içerisinde 1868 tarihli *Bluntschli* tarafından hazırlanan taslak metinde elçinin, ailesi ve konutunda kalan diğer kişilerin de mensubu oldukları dinin gereklerini serbestçe yerine getirebilecekleri, bunun için dinî seremonilerin de gerçekleştirileceği ve ancak sadece diplomatik personelin yararlanacağı bir kilisenin bulunabileceği gibi hususlara yer verilmiştir⁵⁸.

1895 yılında Cambridge’de toplanan Uluslararası Hukuk Enstitüsü bünyesinde hazırlanan taslak metnin 10. maddesinde şu şekilde bir düzenlemeye yer verildiği görülmektedir: “*Elçi, o dinin kamusal nitelikli uygulamasına izin verilmeyen bir ülkede tüm dış gösterilerinden kaçınma şartına bağlı olarak kendi dini için konutunda bir kiliseye sahip olabilecektir*”⁵⁹.

Phillimore tarafından Uluslararası Hukuk Cemiyeti’nin Viyana’daki 34. Oturumuna sunulan 1926 tarihli taslak metnin 20. kaleminde bir diplomatik ajanın serbestçe kendi dinine ilişkin vecibeleri yerine getirme ve bir şapeli haiz olma ve dinî seremonilerin gerçekleştirilmesi için bir rahip veya papaz ile yeterli personele sahip olma hakkının bulunduğu düzenlenmiştir⁶⁰.

Konuya ilişkin diğer bir düzenlemeyi teşkil eden 1926 tarihli Uluslararası Hukuk Cemiyeti’nin Japonya Şubesi ve *Kokusaiho Gakkwai*⁶¹ tarafından hazırlanan ve “Diplomatik Ajanların Ayrıcalık ve Bağışıklıkları”yla İlgili Kurallar” başlığını taşıyan taslak metnin ilgili kısmının birinci maddesi yedinci fıkrası şu şekilde oluşturulmuştur: “*Diplomatik ajanlar akredite oldukları ülkede aşağıdaki şekilde ayrıcalık ve bağışıklıklardan yararlanırlar; ... 7. Yerel duyguları hiçbir biçimde rencide edecek şekilde alenen*

⁵⁸ *Bluntschli* tarafından hazırlanan taslak metin için bkz. “Appendix 1: Bluntschli’s Draft Code 1868”, *American Journal of International Law Supplement: Research in International Law-Diplomatic Privileges and Immunities*, vol. 26/1, 1932, s. 144-153, özellikle s. 148-149.

⁵⁹ Kısaca, *Cambridge Taslağı* olarak da anılan 1895 tarihli “Uluslararası Hukuk Enstitüsü Kararı”nın metni için bkz. “Appendix 3: Resolution of the Institute of International Law, 1895”, *American Journal of International Law Supplement: Research in International Law-Diplomatic Privileges and Immunities*, vol. 26/1, 1932, s. 162-164, özellikle s. 163.

⁶⁰ Lord *Phillimore*’un hazırladığı konuya ilişkin taslak metin için bkz. “Appendix 8: *Phillimore’s* Draft Code, 1926”, *American Journal of International Law Supplement: Research in International Law-Diplomatic Privileges and Immunities*, vol. 26/1, 1932, s. 177-180, özellikle s. 179.

⁶¹ “*Kokusaiho Gakkwai*”, “Japon Uluslararası Hukuk Cemiyeti” (*International Law Association of Japan*) anlamını taşımaktadır.

sergilenmemek koşuluyla, diplomatik ajanlar kendi resmî rezidanslarında dinî ibadetlerini gerçekleştirmek hakkını haiz olacaklardır."⁶².

1929 tarihli Uluslararası Hukuk Enstitüsü'nün Sonuç Bildirgesinde konuya ilişkin taslağın misyon binalarına ilişkin sekizinci maddesinde misyon şefinin misyon binasında kendi inancı çerçevesinde bir kiliseye sahip olabileceği düzenlemesine yer verildiği gözlenmektedir.⁶³

Ancak, 20. yüzyılın ilerleyen evrelerinde, bu ayrıcalıkla ilgili olarak farklı bir tutum takınıldığı görülmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere, ulaşılan noktada, doktrinde, bu yönlü bir ayrıcalığın düzenlenmesinin gereği olmadığı görüşü ağır basmaktadır. Meselâ, Prof. Diena'ya hitaben Prof. Mastny tarafından yazılan konuya ilişkin mektupta, *Mastny*'nin ibadet serbestisinin tüm medenî ülkelerde genel olarak tanınmış olmasından ötürü, dinini yerine getirme hakkının hâlâ pratik bir sorun teşkil edip etmediğini sorguladığı ve ilâveten binaların dokunulmazlığının bu konuda yeterli korumayı sağladığını ileri sürdüğü görülmektedir.⁶⁴

Tüm bu anlatılanlara ek olarak, bu konuda esas ön plâna çıkartılması gereken görüş, şüphe yoktur ki, 1956 yılında *Uluslararası Hukuk Komisyonu*'nun hazırladığı diplomatik ilişkilere dair kodifikasyon çalışmasında misyon binalarının dokunulmazlığına dair 16. maddenin açıklama kısmında yer verilen görüştür ki; bu görüşe göre *franchise de l'hôtel* kavramıyla⁶⁵ da bağlantılı olarak misyon şefinin rezidansında mensubu olduğu inancın ibadethânesine sahip olabileceği, bu çerçevede misyon binalarının dokunulmazlığının kuşkuya yer vermeyecek şekilde kişisel ibadet özgürlüğünü içerdiği ve günümüzde misyon şefinin, ailesinin, misyon personelinin ve

⁶² Uluslararası Hukuk Cemiyeti'nin Japonya şubesi ve Japon Uluslararası Hukuk Cemiyeti tarafından ortaklaşa gerçekleştirilen konuya ilişkin taslak metin çalışması için bkz. "Appendix 10: Draft Code of the Japanese Branch of the International Law Association and the Kokusaiho Gakkwai, 1926", *American Journal of International Law Supplement: Research in International Law-Diplomatic Privileges and Immunities*, vol. 26/1, 1932, s. 185-186, özellikle s. 185.

⁶³ "Le chef de mission peut avoir dans son hôtel une chapelle de son culte". Bkz. "Appendix 11: Resolution of the Institute of International Law, 1929", *American Journal of International Law Supplement: Research in International Law-Diplomatic Privileges and Immunities*, vol. 26/1, 1932, s. 186-187, özellikle s. 187.

⁶⁴ Bkz. **Mastny** A., Letter from M. Mastyn to M. Diena, *American Journal of International Law Supplement*, vol. 20/3, 1926, s. 175.

⁶⁵ *Franchise de l'hotel* kavramı diplomatik murahhasların resmî rezidanslarında yararlandıkları ikametgâh bağımsızlığı olarak tarif edilmiştir. Bkz. **Gamboa**, M.J., A Dictionary of International Law and Diplomacy, Quezon City, 1972, s. 121. Ayrıca, bkz. **Berridge & James**, s. 108-109.

onların ailelerinin bu hakkı kullanabilecekleri ve böylelikle de büyükelçilik binasında bu amaç için bir ibadethânenin yer alabileceği belirtilerek, tüm bu hususlar bağlamında taslağa bu yönlü açık bir hüküm konulmasının gerekli görülmediği vurgulanmıştır⁶⁶.

Nihayetinde, günümüzde aralarından *Denza* ve *Nahlik*'in de bulunduğu birçok yazar, bu durumu yine de sorgular görünmektedir⁶⁷. Nitekim *Oppenheim*'in vurguladığı ve yukarıda da gündeme getirildiği üzere, her ne kadar modası geçmiş bir ayrıcalık olarak nitelendirilse de, belli şartlarda ve belirli uygulamalar çerçevesinde bu ayrıcalığın açık bir biçimde düzenlenmiş olmasına ihtiyaç duyulabilecektir. *Denza* eserinin üçüncü ve dördüncü başlıklarında, açıkça, 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi'nin akdedilmesi sonrasında birçok hususun değiştiğini ve belirli ülkelerde farklı dinî uygulamalara dair toleransın azaldığını, bu durumda da eski ibadethâne hakkının uluslararası örf ve âdet kuralları bağlamında tekrar gündeme getirilebileceğini ileri sürmüştür⁶⁸. *Nahlik* de, her ne kadar devlet uygulamalarında terk edilmiş görünse de, ibadethâne hakkının bu konuda hoşgörüsüz bir yaklaşım içinde olan bir hükûmete karşı önem kazanabileceğine işaret etmiştir⁶⁹. *Capone* ise, köken bağlamında bu anlayışın (ayrıcalığın), m. 22'ye dayandırılabilse de, binalara dair dokunulmazlık açısından değerlendirildiğinde, kavramların birbirleriyle çok az alâkalarının olduğunu vurgulamaktan geri kalmamıştır⁷⁰. Bu kapsamda *Jennings* ve *Watts*, ibadethâne hakkının ortadan kaybolmadığını, ancak değerinin azaldığı ve özellikle dinî hoşgörüyü bir kenara iten devlete karşı hâlâ faydalı olabileceğini dile getirmişlerdir⁷¹.

⁶⁶ Bkz. "Draft Articles Concerning Diplomatic Intercourse and Immunities", *Yearbook of International Law Commission*, vol. II, 1957, s. 137. Ayrıca, bkz. **Hardy**, s. 42; **Murty**, s. 380; **Capone**, D., *Diplomatic Asylum: A New Path Forward*, North Carolina Journal of International Law, vol. 41/2, 2016, s. 229. Öte yandan, gerek *Mattingly*, gerek *McClanahan* bu ayrıcalığın uygulandığı dönemde de, konunun oldukça hassas olmasından ötürü yazılı olmaktansa zımnî bir uygulama şeklinde görüldüğünü aktarmışlardır. Bkz. **Mattingly**, s. 280-281; **McClanahan**, s. 27. Belki bu görüşün bugün için de ileri sürülebileceği mütalâa edilebilir.

⁶⁷ Ayrıca, bkz. *supra* dipnot: 7.

⁶⁸ Bkz. **Denza**, 2008, s. 144; **Denza**, 2016, s. 118. Ancak, içeriğinin tartışmalı olduğu bu hakka ilişkin uluslararası örf ve âdet kuralı çerçevesinde dayanılmasının zorluğu kanımızca gözden kaçırılmamalıdır.

⁶⁹ Bkz. **Nahlik**, s. 270.

⁷⁰ Bkz. **Capone**, s. 229 dipnot: 60.

⁷¹ Bkz. **Jennings & Watts**, s. 1103 dipnot: 1 (ilk).

VI. İBADETHÂNE HAKKININ GÜNÜMÜZDEKİ İÇERİĞİNİN TESPİT EDİLMESİ

Birçok yazar tarafından uygar uluslarca sorunsuz biçimde kabûl edildiği ileri sürülen bu ayrıcalık bağlamında, esas ilginç olan, söz konusu bu ayrıcalığın içeriğinin doktrindeki birçok yazar tarafından farklı farklı ortaya konulmuş olmasıdır.

Evveliyatla üzerinde durulması gereken husus, ibadet (dinî vecibelerini yerine getirme) hakkı ve ibadethâne hakkı şeklinde iki temel unsurdan oluşan bu ayrıcalığın bu unsurlar bağlamında birbirinden ayrılmaması gereğidir. Bu çerçevede, ibadethâne hakkı esasen ibadet etme özgürlüğünün, hakkının bir parçasını teşkil etmektedir. Bir başka deyişle, bazı yazarların ibadet etme hakkı ayrıcalığından bahsetmesi, ele alınan bu spesifik ayrıcalıkla çatışmamaktadır. Sadece, bu ayrıcalığı çok daha genel ve kapsayıcı bir şemsiye altına almaktadır.

İbadethâne hakkı çerçevesinde tartışılan çeşitli hususlar arasında, tanınan veya tanınacak olan ibadethâne hakkından kimlerin yararlanacağı, ibadethânenin nasıl inşa edilebileceği, dışa yönelik belirgin ve belirleyici görsel ve duyuşal özelliklerin sergilenip sergilenmeyeceği gibi hususlar yer almaktadır.

Bu çerçevede, öncelikle, ibadethâne hakkından kimlerin yararlanacağı hususunun ele alınması uygun olacaktır. Bazı yazarlarca⁷² ibadethânenin yararlanacaklar sadece diplomatik ajan ve/hattâ diplomatik misyon üyeleri olarak gösterilirken, bazı yazarlar⁷³ ise temsil edilen devletin uyruklarının da bundan yararlanacağına⁷⁴, hattâ bazılarının ilgili dinin mensubu olan ve kabûl eden devlet uyruklarının dahi bu kapsama alınabileceğine⁷⁵ işaret ettikleri görülmüştür. Sonucu görüşün, yâni, kabûl eden devletin vatandaşlarının da, kabûl eden devletin dinine mensup olmayıp, gönderen devletin

⁷² Bkz. **von Martens**, s. 245.

⁷³ Bkz. **Parry**, C., *International Governments and Diplomatic Privilege*, *Modern Law Review*, vol. 10/2, 1947, s. 112; **Oelfke**, s. 70.

⁷⁴ Buna karşılık, **Parry**, bu ayrıcalığın özellikle İngiltere örneğinden de hareketle, yabancı ülkede yaşayan ilgili büyükelçilik vatandaşlarının yararlandığı bir hizmete evrildiğini, hattâ dinî niteliğiyle birlikte vatanseverlik duygularını da bağdaştırdığını ileri sürmektedir. Bkz. **Parry**, s. 112-113.

⁷⁵ Elçilerin gönderildiği devletler bu tür bir uygulamanın önüne geçebilmek için iç düzenlemeler getirmiştir. Meselâ, 10 Mart 1630 tarihinde İngiltere Katolik vatandaşlarının, Katolik Devletlerin büyükelçiliklerinde gerçekleştirilen âyinlere katılmalarını yasaklayan bir düzenleme kabûl etmiştir. Bkz. **Trimble**, W.R., *The Embassy Chapel Question, 1625-1660*, *Journal of Modern History*, vol. 18/2, 1946, s. 98.

dinine mensup olmak koşuluyla elçilik binalarındaki ibadethânelerde gerçekleştirilecek olan dinî âyin ve seremonilere katılmaları görüşünün günümüzde çok istisnâî durumlar hariç uygulanmasını savunmak, devletlerin egemenlik anlayışıyla örtüşmeyecektir⁷⁶. Ancak, kabûl eden devlet konumundaki bazı devletlerde o devletin uyrukluğunu haiz olsalar bile, özellikle asimilasyon politikaları çerçevesinde gerçekleştirilen baskılara maruz kalabilen azınlık konumundaki birey gruplarının bu hakkın kapsamına alınabileceğini kabûl etmek yanlış olmasa gerektir. Öte yandan, gönderen devletin uyruğu konumundaki bireylerin, elçilik binaları dâhilindeki ibadethânedeki yararlanmaları normal sayılabilir⁷⁷. Buna karşılık, açıkça ifade etmek gerekirse, günümüzde birçok devletin ülkesinde, özellikle de başkentlerde, tüm dinlere ait ibadethâneler, tapınaklar mevcuttur. Bu durum göz önüne alındığında, yukarıda da belirtildiği gibi, dinî kısıtlamalara giden veya rijid dinî rejimler benimseyerek, kendi ülkesinde başka dinî ibadetin yerine getirilmesine izin vermeyen devletlerde bu ayrıcalığın önemi yadrganmayacağı gibi, bu durumlarda, yararlanacak kişiler de sadece diplomatik misyon şefi ile diplomatik misyon üyeleri ve yakınlarıyla sınırlı tutulmamalı, elçiliğin ait olduğu devletin uyrukluğundaki kişileri de kapsamalıdır. Öte yandan, diplomatik misyon üyeleri ve yakınları ile başta diplomatik misyon şefinin bu ayrıcalıktan yararlanacakları aşikârdır.

Öte yandan, özellikle eski dönemlerde büyükelçilere eşlik edenler arasında rahipler de bulunmakta⁷⁸ ve diplomatik ayrıcalık ve dokunulmazlıklardan yararlanmaktaydılar⁷⁹. Bu konuda, *Zouche* öncelikle dinî şahısların veya memurların büyükelçiliklerde çalıştırılıp çalıştırılmayacağını sorgulamış; olumsuz yanlarına rağmen yine de tercih edilmeleri gerektiği yönünde açıklamalara ağırlık vermiştir⁸⁰. Yine, *von Martens*, elçilere eşlik eden din adamlarının sadece elçilik konutu ve rezidansında yetkili olduklarını, bunun

⁷⁶ Bununla birlikte, *Oelfke*, başka devletlerin diplomatik ve konsolosluk temsilci ve görevlilerinin de bu âyinlere katılabileceğini belirtmiştir. Bkz. *Oelfke*, s. 70.

⁷⁷ Karşı görüş için bkz. *von Martens*, s. 245. Bu itibarla, *von Martens*, sadece kendisi, ailesi ve maiyeti için bu ayrıcalıktan yararlanacağını altını çizmiştir. Benzer şekilde bkz. *Lyons*, s. 371.

⁷⁸ Meselâ, İsveçlilerin dinlerini serbestçe icra edebilecekleri hakkını veren ticaret anlaşması çerçevesinde Uppsala Üniversitesi'nden *Tolius* 1737 Nisan'ında İsveç'in İstanbul temsilciğinin ilk rahibi olmuştur. Bkz. *Theolin*, s. 58.

⁷⁹ *Murty*, bu bağlamda, 16. ve 17. yüzyıllarda büyükelçinin kendi rahibinin misyon ekibinin bir parçası olduğu ve bağışıklıklardan yararlandığını aktarmıştır. Bkz. *Murty*, s. 380. Alman uygulamasını değerlendiren *Oelfke* ise, meselâ, artık elçilik özel rahiplerinin bir rolü olmadığını belirtmiştir. Bkz. *Oelfke*, s. 70.

⁸⁰ Bkz. *Zouche*, s. 90-91.

dışında kabûl eden devletin ülkesinin herhangi bir yerinde yetkili olmadıklarını ve faaliyette bulunamayacaklarını dile getirmiştir⁸¹. *Bynkershoek* büyükelçilerin ve elçilik mensubu kişilerin buldukları devletin yargısından muafiyetleriyle ilgili eserinde yer verdiği üzere, büyükelçinin yanında çalışan kabûl eden devlet vatandaşlarının durumunu değerlendirdiği bölümde Fransız Büyükelçisi *Thou*'nun yanında onun özel rahibi olarak çalışan *Dük Silva*'nın oğlunun durumuna değinmiş; büyükelçi ülkesine döndükten sonra onun hane halkını oluşturan bu şahsın kutsal görevlerini yerine getirmeye devam ettiğini, bunun için yakalandığını ve ancak büyükelçinin bir dilekçesi üzerine salıverildiğini aktarmıştır⁸². Bu konuda İngiltere'deki uygulamalara bakıldığında ise 1708 tarihli *Diplomatik Ayrıcalıklara Dair Kanun* öncesi durumun belirsiz olduğu⁸³, adı geçen bu kanunla birlikte büyükelçinin hane halkının içerisinde bulunan şahıslara dair objektif kriterlerle yaklaşılarak sorunun ele alındığı, daha açık ifade etmek gerekirse iyiniyetle atanmış, büyükelçinin rezidansında kalan, gerçekten hizmet gören ve tam zamanlı çalışanların da diplomatik ayrıcalık ve bağımsızlıklardan yararlanacağı kabûl edilmiştir⁸⁴. Bu kapsamda, Portekiz'in Londra Büyükelçisine ait kilise korosunun İngiliz vatandaşı konumundaki ilk solistine ilişkin açılan dâvada⁸⁵, hâkim, "... bir büyükelçinin, sınıfıyla, görevleriyle ve diniyle bağlantılı olarak rahatı/konforu için ne lâzımsa saygı gösterilmesi gerektiği görüşündeyim ..." şeklinde açık bir belirlemede bulunmuştur⁸⁶. Ayrıca, ilâve edilmelidir ki,

⁸¹ Bkz. **von Martens**, s. 246.

⁸² Bkz. **Bynkershoek**, van C., *De Foro Legatorvm Liber Singvlaris: A Monograph on the Jurisdiction over Ambassadors in Both Civil and Criminal Cases*, (translated by Laing), Oxford, 1946, s. 76-77.

⁸³ Bir İspanyol Büyükelçisinin rahibinin yargılanarak cezalandırıldığı, oysa yine aynı dönemde bir İspanyol Büyükelçisinin rahibinin ise krala karşı kötü söylemde bulunma suçlamasına rağmen diplomatik bağımsızlıktan yararlandırıldığı aktarılmaktadır. İlâveten, *Frey* ve *Frey* Venedik büyükelçisinin Fransa'dan getirdiği özel rahibi *Cuthbert Clopton* için İngiliz Hükûmetinden güvence aldığı, ancak buna karşılık rahibin yine de yakalanıp idam cezasına çarptırıldığı ve infazdan bir gece evvel Kral'ın devreye girmesiyle serbest bırakıldığını aktarmıştır. Bu döneme ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. **Frey & Frey**, s. 180-181.

⁸⁴ Bkz. **Çamyamaç & İnci**, 2018, s. 8 ve dipnot: 13.

⁸⁵ 1823 tarihli *Novello v. Toogood Dâvası*. Dâvacı, belirtildiği üzere son 25 yıldır Portekiz Büyükelçisinin kilise korosunda ilk solist olarak görev yapmaktadır. Ancak, esas işi Kraliyet Tiyatrosunda suflörlüktür. Dâvanın konusu dâvacının evine izinsiz girilerek mallarının haczine ilişkindir. Dâva hakkında daha fazla bilgi için bkz. **Mervyn Jones, J.**, *Immunities of Servants of Diplomatic Agents and the Statute of Anne 7, C.12.*, *Journal of Comparative Legislation & International Law*, vol. 22/1, 1940, s. 23-25.

⁸⁶ Bkz. **Mervyn Jones**, s. 24; **Lyons**, s. 371. Ancak, hâkim yine de dâvacı aleyhine karar vermiştir. Bunun da gerekçesi, gerçekleştirilen eylemin dâvacının şahsiyle ilgili olması, sadece mallarını ilgilendirmesi şeklinde ortaya konulmuştur.

bu dâvadan görüldüğü üzere, en azından bir dönem için, ibadethâne hakkı değerlendirilirken sadece rahipler de söz konusu olmayabilecektir. Nitekim konuyla ilgili açıklamalarında *Fiore* bir rahip ile yeteri kadar personelden bahsetmektedir⁸⁷.

Yazarların açıklamaları, İstanbul bağlamında verilen örnekler gibi hususlar da göz önüne alındığında, ibadethanenin, misyon binası veya bahçesinde veya duruma göre misyon şefinin rezidansı dâhilinde inşa edilebileceği sonucuna varılabilecektir. Ancak bir dönem, özellikle dinî hoşgörünün yaygın olmadığı ifade edilen dönemlerde, binanın dış görünüşünü etkileyecek şekilde ibadethanenin inşa edilmesinin, çanların duyulmasının, herhangi bir ulusal sembolün kullanılmasının uygun görülmediği anlaşılmaktadır. Nitekim *Phillimore* tüm bunların yapılabilmesinin kabûl eden devletin açık rızasına bağlı olduğunu dile getirmiştir⁸⁸. Benzer şekilde, 19. yüzyıla gelindiğinde ibadethâne hakkı çerçevesinde çan çalmak gibi dışa yansıyan eylemlerden kaçınılmasının benimsendiği ifade edilmektedir⁸⁹. Günümüzde ise, mimarî açıdan bakıldığında kabûl eden devletin genel plânlamalarına uyulması yeterli olacaktır. Bunun dışında, kabûl eden devlet, ülkesinde inşa edilecek misyon binalarının, temelde, herhangi bir biçimde mimarî özelliklerine

⁸⁷ Bkz. **Fiore**, s. 237. Lord *Phillimore* tarafından Uluslararası Hukuk Cemiyeti'nin Viyana'daki 34. Oturumunda sunulan taslak metinde aynı tür ifade kullanıldığı hatırlanmalıdır. Bkz. *supra* dipnot: 60.

⁸⁸ Bkz. **Phillimore**, s. 153. Öte yandan, *Satow* dinî hoşgörüyle birlikte başka mezheplere ait kiliselerin inşasının söz konusu olduğunu ancak çan çalmanın yine de yasak olduğunu belirtmiş ve bir dönem İspanya'nın binanın amacının dıştan bakıldığında anlaşıl-maması hususunu zarurî kıldığını ilâve etmiştir. Bkz. **Satow**, vol. I, s. 314; **Satow**, E., *A Guide to Diplomatic Practice*, 3rd Edition, London, 1932, s. 210.

⁸⁹ Bkz. **Satow**, vol. I, s. 314; **Young**, s. 170. Benzer şekilde *Lawrence* de, konuyu değerlendirirken, elçilik binaları veya rezidansları bağlamında gerçekleştirilen ibadet hakkı kapsamında çan çalmak başta olmak üzere herhangi bir şekilde kamunun haberdar edilmesine yönelik hareketlerin yasak olduğunu dile getirmiştir. Bkz. **Lawrence**, T.J., *The Principles of International Law*, Revised & Rewritten 4th Edition, Boston, 1910, s. 318-319. Ayrıca ilâveten, *Young*, ibadethâne hakkının 19. yüzyılda ancak yerel olarak dinî inançların giderilemediği durumlarla sınırlandırıldığına da işaret etmiştir. Bkz. **Young**, s. 170. Çan çalmak gibi spesifik bir örnekleme gitmeden, *von Martens* elçinin dinin tüm ritüellerini yerine getirebileceğini, ancak bunun kamuya görünmeden yapılması gerektiğini belirtmiştir. Bkz. **von Martens**, s. 245. *Hyde* ise, yabancı elçiliklerde, kendilerine sağlanan ibadet ayrıcalığından faydalanırken, yerel halkın farklı inançlarına ilişkin hassaslıklara dikkat edilmesi ve bunların rencide edilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bkz. **Hyde**, s. 1260. Bu yönlü aynı zamanda 1895 tarihli Cambridge Taslağı (*supra* dipnot: 59) ile Uluslararası Hukuk Cemiyeti'nin Japonya şubesi ve *Kokusaiho Gakkwai*'nin ortak hazırladıkları metindeki (*supra* dipnot: 62) düzenlemeler akla getirilebilir.

karşı çıkmamaktadır. Açıkça, dış mimarî özelliklerin bu ayrıcalığın ilk uygulandığı dönemde gündeme getirilmesi olanağının bulunmadığını mütalâa etmek yanlış olmasa gerektir. Nitekim yukarıda da ortaya konulduğu üzere⁹⁰, 16. ilâ 18. yüzyıllara denk gelen dönemlerdeki sürekli elçiliklerin genelde kiralık konutlar olduğu, ancak 18. yüzyılın sonu ile birlikte devletlerin sürekli elçilikleri için ilgili başkentlerde kendilerine ait mülkler edindikleri dikkatlerden kaçmamalıdır.

Bu ayrıcalığın kullanılmasına dair ortaya çıkan sorunlardan biri de, bu ayrıcalıktan yararlanılırken kullanılacak dil olmaktadır. Meselâ 17. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'deki Katolik devletlerin büyükelçilerinin yerel dilde de vaaz verilebilmesi için İngiliz rahipler bulduklarını bilinmektedir⁹¹. Buna göre, kabûl eden devlet dinî hizmetin gönderen devletin dilinde gerçekleştirilmesini talep edebilecektir⁹². Bu çerçevede, 1846 yılında Papalık Devleti Prusya murahhasına, sefaretin ibadethânesinde gerçekleştirilen ayinlerin İtalyanca yapılmasına müsamaha gösterilmeyeceği uyarısında bulunmuştur⁹³.

Bununla birlikte, haktan yararlanması gereken kişiler ve bunun nedenleri kısaca değerlendirilirken, tersi durumların oluşabileceği, örneğin, misyon şefinin baskı uygulayarak diğer çalışanları ibadethâneye bulunmaya zorlayabileceği de göz önüne alınması gereken bir noktadır⁹⁴. Bunun da önüne geçilebilmesi adına, eğer bu konuya dair müspet bir düzenleme yapılacaksa, bir zorlamanın olmaması gerektiği hususunun da düzenlemede açıkça yer alması gerekmektedir.

Öte yandan, ibadethâne hakkının, tıpkı diğer ayrıcalık ve bağışıklıklarda olduğu üzere, ilgili devletler arasında elçilik ilişkileri kesildiğinde sona ereceği belirtilmelidir. Ancak, *von Martens*'in de dikkat çektiği üzere, geçici durumlarda bu hakkın sonlanmadığı kabûl edilmelidir⁹⁵.

⁹⁰ Bkz. *supra* II. Bölüm ve özellikle dipnot: 32.

⁹¹ Bkz. **Trimble**, s. 97.

⁹² **Wicquefort**'tan aktaran *Satow*, bkz. **Satow**, vol. I, s. 315; **Satow**, 1932, s. 211.

⁹³ Bkz. **Satow**, vol. I, s. 316; **Satow**, 1932, s. 211. Ayrıca, bkz. **Lyons**, s. 371.

⁹⁴ Diplomatik ayrıcalık ve bağışıklıklardan yararlanan herkesin gönderen devletin vatan-daşı olma gibi bir zorunluluğunun bulunmadığı düşünüldüğünde bu durum daha da önem kazanmaktadır.

⁹⁵ Bkz. **von Martens**, s. 246-247. Meselâ, *von Martens*, o dönem için yaptığı değerlendirmelerde, elçinin geride ailesi kalıyorsa ve/veya yerine maslahatgüzar bırakıyorsa (1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 19/1 anlamında *ad interim* maslahatgüzar olarak değerlendirilebilir), bu hakkın sonlanmayıp devam edeceğini belirtmiştir.

SONUÇ

Özellikle diplomatik ajanların ayrıcalık ve bağımsızlıklarının dayanağı olarak gösterilen teorilerden biri olan ülke dışılık teorisinin bu ayrıcalık ve bağımsızlıkların dayanağını açıklamada göz önüne alınmadığı günümüzde, bu teorinin doğmasına yol açmış olan ve Ortaçağ'ın hoşgörüsüzlük dönemini simgeleyen ibadethâne hakkının da, en azından düzenleme olarak tarihin tozlu sayfalarına gömülmesi şaşkıncı olmasa gerektir. Ancak, bu konuda bir düzenlemeye yer verilmemesi, gerçekten ibadethâne hakkına ihtiyaç duyulmamasından mı, yoksa oldukça hassas olan bir konuda polemik yaratılmamaya çalışılmasından mı kaynaklanmaktadır; bu tartışmaya açıktır. Her ne kadar günümüzde bu konuda herhangi bir tartışma veya çatışma söz konusu olmasa da, ileri bir tarihte böyle bir çatışmanın olmayacağını kesinliğini iddia etmek kanımızca yine de güçtür. Hukuk, bir bağlamda öngörülebilir konularda önlemler alma ve bu çerçevede ihlalleri önleme ve düzenli yaşamı sağlama sanatı olarak da adlandırılabilir. Bu çerçeveden bakıldığında, oldukça hassas olan bu konuda bir düzenlemeye gidilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilecektir. Özellikle dini çok katı şekilde uygulayan ve kendi dininden başka dini kabûl etmeyen bir devlet veya dini veya ibadetleri tamamen yasaklayan bir devlet karşısında önceden belirlenmiş genel kurallar çerçevesinde hareket edilmesi, bu yönlü ayrıcalığın sağlanması ve korunması yönünden kuşkusuz daha faydalı bir ortam yaratacaktır.

İddia edilenin aksine, ibadethâne hakkı tek başına bina dokunulmazlığına ilişkin genel düzenleme ile sağlanamaz. Birçok yazarın belirttiği üzere, ibadethâne hakkı esasen belli bir bina içinde bir dini icra etme, başka deyişle söz konusu dinle ilgili dinî vecibelerini yerine getirebilme hakkına da işaret etmektedir. Bu durumda, şahsî dokunulmazlıklar dahi gündeme getirilebilecektir. İlâve etmek gerekir ki, ibadet yapmak ve/veya ibadethâne ayrıcalığı, bilhassa 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi m. 41 uyarınca doğrudan doğruya diplomasi ile ilgili olmadıkları (diplomatik faaliyet vasfı taşımadıkları) iddiası çerçevesinde sorgulanabilecektir. Öte yandan, dinden bahsedilirken, üç semavî din mensupları haricinde, günümüzde başka inanç sistemlerini benimseyenlerin de olduğu, bazı durumlarda en toleranslı devletlerin bile ülkeleri dâhilinde bu tür inançları yasaklayabildikleri göz ardı edilmemelidir. Bunun haricinde, her ne kadar misyonun iç meselesi gibi görülebilse de, ibadet hakkı, bir serbestlik biçiminde de düzenlenmelidir. Bu bağlamda, misyon içerisinde farklı inançlara mensup kişiler söz konusuysa, bunların da durumlarının düşünülmesi ve misyon içerisinde özellikle de misyon şefi tarafından herhangi bir zorlamaya tâbi tutulmamalarının gerektiği unutulmamalıdır. Yine ayrıcalıktan yararlanırken, bulunulan ülke devletine ve hal-

kına saygı gösterilmeli, misyonerlik faaliyetlerinden, en azından diplomatik misyon olarak kaçınılmamalıdır. Kısaca, tartışmasız gibi görünen, ama oldukça hassas düzenlemeleri gerekli kılan bir konu ile karşı karşıya olunduğu fark edilmeli ve buna göre genel bir düzenleme getirilmelidir. Ancak, uluslararası alanda, özellikle uzun bir süreç sonunda kabûl edilen anlaşma metinlerinin yeniden düzenlenmesi veya mevcut düzenlemelere sorunsuz bir biçimde ek yapılması o denli kolay bir olgu değildir. Daha açık ifade etmek gerekirse, 1961 tarihli Viyana Sözleşmesi başta olmak üzere ilgili metinlerde konuya dair bu yönde bir düzenleme yapılması pek de olası görünmemektedir. Ancak, yine de bu makalede ele alınan ibadethâne hakkı bağlamında bir düzenleme yapılacaksa genel hatlarıyla bunun nasıl yapılması gerektiği kısaca değerlendirilmelidir.

Altı çizilmelidir ki, bu makale konuya dair kesin bir düzenlemeyi ortaya koymak için yazılmamış; ancak bu konuda yapılabilecek bir düzenlemede temel olarak hangi hususlara dikkat edilmesi gerektiği, hangi unsurların ön plânda tutulmasının zarurî olduğunu belirlemek amacıyla tarihî bir perspektiften kaleme alınmıştır. Her şeyden evvel, konuya dair temel sözleşmelerde bir cümle ile de olsa tıpkı tüm ayrıcalık ve bağımsızlıkların belirtildiği gibi bu ayrıcalığın da açıkça varlığının belirtilmesi mutlaka yararlı olacaktır. Sadece ibadethânenin varlığı değil, aynı zamanda ibadet veya inançların icrasını da kapsayacak şekilde bir belirlemeye gidilmesi, kuşkusuz, daha yararlı olacaktır. Bunlara ilâveten, hangi dinlerin veya inanışların kapsam dâhiline alınacağı veya alınmayacağı açık bir düzenleme şeklinde yer almalıdır. Bu çerçevede, sadece semavî dinlerin mi kabûl edileceği, yoksa diğer inanışların da kapsama alınıp alınmayacağı ve hattâ semavî dinler dışındaki inanışların kapsama alınması kararlaştırılırsa, bunların hangileri olabileceği objektif kriterler eşliğinde ortaya konulmalıdır. Öte yandan, olası bir düzenlemede, bu ayrıcalıktan kimlerin yararlanacağı ve bu ayrıcalığın uygulanmasında kimlerin temel rol oynayabileceği yine yer verilmesi gereken hususlar arasında olmalıdır. Böylelikle, ibadethâne hakkına dair geliştirilecek olası bir hüküm, temel olarak, sadece misyon üyelerinin bu ayrıcalıktan yararlanmasıyla sınırlandırılmalı ve özellikle kabûl eden devletin egemenliği de göz önüne alınarak bu hakkın geniş bir şekilde düzenlenmemesi gerektiği vurgulanmalıdır. Ancak, eğer kabûl eden devlette din konusunda ciddi kısıtlamalar ve yasaklamalar söz konusuysa, bu ayrıcalıktan yararlanması gereken listesine gönderen devletin kabûl eden devlette bulunan uyrukları da dâhil edilebilecektir. En son olarak, bu ayrıcalıktan yararlanılırken, misyon şefinin misyon personeli üzerinde baskı kurmasını ve zorlamasını önleyecek türde birtakım düzenlemelere de yer verilmelidir.

Tüm bunlar bir yana, belki bu şekilde kesinlik taşıyan bir düzenleme olmaması, devletlerin bir arzusu olarak görülebilir. Ne de olsa gerektiğinde bu konuya ilişkin sorunlar, metin içerisinde verilen sınırlı sayıda da olsa örneklerden görüleceği üzere, ilgili devletler arasında yapılacak anlaşmalarla çözüme kavuşturulabilmektedir. Bu şekilde yapılacak anlaşmalarla sağlanan çözümün devletlere gerektiğinde siyasî manevra alanı yaratabileceği için tercih edilebilir olduğu düşünülebilir. Ancak, yine de ibadethâne hakkına dair genel bir kuralın konulmasının daha faydalı olabileceği yönündeki kanımız geçerliliğini korumaktadır. Çünkü belki güçlü devletler için gerektiğinde ikili anlaşmalarla bu yönlü bir çözüm sağlanması kolayken, siyasî alanda gücü sınırlı olan devletler için bu zorlayıcı nitelikte bir durum yaratabilecektir. Kaldı ki, bu konuda getirilebilecek düzenlemelerle manevra hakkının korunabileceği de unutulmamalıdır. Bu çerçevede, çok keskin ve ayrıntılandırılmış olmaktan uzak, fakat konuyu genel hatlarıyla düzenleyerek yeknesaklık sağlayacak ve böylelikle hukukî güvenliği tüm taraflar için mevcut kılacak bir düzenlemenin ortaya konulmasında fayda olacağı kuşkusuzdur.

BİBLİOGRAFYA⁹⁶

- Anderson, J. & Whitten, L.**, The Diplomatic Immunity Charade, Washington Post, November 15 1975, s. C18.
- Aybay, R.**, Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş İkinci Bası, İstanbul, 2020.
- Berridge, G.R.**, British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present: A Study in the Evolution of the Resident Embassy, Leiden, 2009.
- Berridge, G.R.**, Embassies in Armed Conflict, New York, 2012.
- Berridge, G.R. & James, A.**, A Dictionary of Diplomacy, 2nd Edition, New York, 2003.
- Bynkershoek, van C.**, De Foro Legatorvm Liber Singvlaris: A Monograph on the Jurisdiction over Ambassadors in Both Civil and Criminal Cases, (translated by Laing), Oxford, 1946. (Reproduction of the Text of 1747)
- Capone, D.**, Diplomatic Asylum: A New Path Forward, North Carolina Journal of International Law, vol. 41/2, 2016, s. 221-247.
- Casa, J.M.**, İstanbul'da Bir Fransız Sarayı: Fransa ile Türkiye Arasında 500 Yıllık İttifak/Le Palais de France à Istanbul: Un demi-millénaire d'alliance entra la Turquie et la France, İstanbul, 1995. (Bilingual)
- Chisholm, H. (ed.)**, Diplomacy, Encyclopedia of Britannica: A Dictionary of Arts, Science, Literature and General Information, vol. VIII (Demijohn-Edward), 11th Edition, Cambridge, 1910, s. 294-300.
- Clark, E.**, Corps Diplomatique, Bristol, 1973.
- Çamyamaç, A.**, Uluslararası Hukukta Elçilik Binalarına Dair Bazı Teknik Konular Üzerine Bir İnceleme, Terazi (Aylık Hukuk Dergisi), Cilt 13 Sayı 145, Eylül 2018, s. 73-92.
- Çamyamaç, A. & İnci, Z.Ö.**, Diplomatik Ajanın Özel Hizmetçisinin Ceza Yargısından Bağışıklığı, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 2, 2018, s. 1-22.
- Çamyamaç, A. & İnci, Z.Ö.**, Uluslararası Hukuk ve Ceza Hukuku Yönleriyle Diplomatik Bağışıklık Olarak Ceza Yargısından Muafiyet, Ankara, 2020.
- Denza, E.**, Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, New York, 1976.

⁹⁶ Konuya dair ayrıca şu makaleye de bakılabilir: **Goy, R.**, Deux chapelles d'ambassade Lutheriennes a Paris de Grotius a Napoleon et le droit diplomatique, Hague Yearbook of International Law, vol. 12, 1999, s. 17-33.

- Denza, E.**, Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, 3rd Edition, Oxford, 2008.
- Denza, E.**, Diplomatic Law: Commentary on the Vienna Convention on Diplomatic Relations, 4th Edition, Oxford, 2016.
- “Diplomatic Privileges and Immunities: Harvard Research”, *American Journal of International Law Supplement*, vol. 26/1, 1932, s. 15-192.
- do Nascimento e Silva, G.E.**, Diplomacy in International Law, Leiden, 1972.
- do Nascimento e Silva, G.E.**, Diplomacy, Encyclopedia of Public International Law, vol. I, edited by Bernhardt, Amsterdam, 1995, s. 1024-1033.
- Fiore, P.**, International Law Codified and Its Legal Sanction or the Legal Organization of the Society of States, (translated by Borchard from the 5th Italian Edition), New York, 1918.
- Fox, J.R.**, Dictionary of International and Comparative Law, 3rd Edition, New York, 2003.
- Frey, L.S. & Frey, M.L.**, The History of Diplomatic Immunity, Columbus, 1999.
- Gallaudet, E.M.**, A Manual of International Law, New York, 1879.
- Gamboa, M.J.**, A Dictionary of International Law and Diplomacy, Quezon City, 1972.
- Grant, J.P. & Barker, J.C.**, Encyclopædic Dictionary of International Law, 3rd Edition, New York, 2009.
- Hamilton, K. & Langhorne, R.**, The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory and Administration, 2nd Edition, Oxon, 2011.
- Hardy, M.**, Modern Diplomatic Law, Manchester, 1968.
- Hoenkamp-Mazgon, M.**, İstanbul’da Hollanda Sarayı: 1612’den beri Elçilik Binası ve Sakinleri, 2. Baskı, İstanbul, 2006.
- Hyde, C.C.**, International Law Chiefly Interpreted and Applied by the United States, vol. II, 2nd Revised Edition, Boston, 1947.
- Jennings, R. & Watts, A.**, Oppenheim’s International Law, vol. I (Peace), 9th Edition, London, 1996.
- Kuran, E.**, Avrupa’da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821, Ankara, 2008.

- Lawrence**, T.J., *The Principles of International Law, Revised & Rewritten* 4th Edition, Boston, 1910.
- Lee**, L.T., *Consular Law and Practice*, 2nd Edition, London, 1991.
- Levi**, L., *International Law: With Materials for a Code of International Law*, New York, 1888.
- Lyons**, B.A., *Diplomatic Immunities-Some Minor Points*, *British Yearbook of International Law*, vol. 34, 1958, s. 368-374.
- Martens von**, G.F., *A Compendium of the Law of Nations, Founded on the Treaties and Customs of the Modern Nations of Europe: to Which Is Added a Complete List of All the Treaties, Conventions, Compacts, Declarations from the Year 1731 to 1788, Inclusive, Indicating the Several Works in Which They are to be Found*, (translated by Corbett), London, 1802.
- Mastyn**, A., *Letter from M. Mastyn to M. Diena*, *American Journal of International Law Supplement*, vol. 20/3, 1926, s. 166-175.
- Mattingly**, G., *Renaissance Diplomacy*, New York, 1988. (published from the 1955 Edition)
- McAuliffe**, W.C. Jr., *Jurisdictional Immunities*, *International Legal Studies* (Naval War College), vol. 62, 1980, s. 646-666.
- McClanahan**, G.V., *Diplomatic Immunity: Principles, Practices, Problems*, London, 1989.
- Mervyn Jones**, J., *Immunities of Servants of Diplomatic Agents and the Statute of Anne 7, C.12.*, *Journal of Comparative Legislation & International Law*, vol. 22/1, 1940, s. 19-31.
- Murty**, B.S., *The International Law of Diplomacy: The Diplomatic Instrument and World Public Order*, New Haven, 1989.
- Nahlik**, S.E., *Development of Diplomatic Law. Selected Issues*, *Recueil des cours*, vol. 222, 1990-III, 1990, s. 187-364.
- Nussbaum**, A., *A Concise History of the Law of Nations, Revised Edition: 4th Printing*, New York, 1962.
- Oelfke**, C., *Vienna Convention on Diplomatic Relations of 18 April 1961: Commentaries on Practical Application*, Berlin, 2018.
- Oppenheim**, L., *International Law: A Treatise*, vol. I (Peace), 2nd Edition, New York, 1912.
- Parry**, C., *International Governments and Diplomatic Privilege*, *Modern Law Review*, vol. 10/2, 1947, s. 97-121.

- Phillimore**, R., Commentaries upon International Law, vol. II, Philadelphia, 1855.
- Reçber**, K., Diplomasi ve Konsolosluk Hukuku, Bursa, 2011.
- Satow**, E., A Guide to Diplomatic Practice, vol. I, London, 1917.
- Satow**, E., A Guide to Diplomatic Practice, 3rd Edition, London, 1932.
- Sucharitkul**, S., Immunities of Foreign States before National Authorities, Recueil des cours, vol. 149, 1976-I, 1976, s. 87-215.
- Taylor**, H., A Treatise on International Public Law, Chicago, 1901.
- Textor**, J.W., Synopsis Juris Gentium, vol. II (translated by Bate), Washington D.C., 1916. (translated from 1680 Edition in Basel)
- Theolin**, S., İstanbul'da Bir İsveç Sarayı: İsveç ile Türkiye Arasında Bin Yıllık İşbirliği/The Swedish Palace in Istanbul: A Thousand Years of Cooperation between Turkey and Sweden (çeviri: S. Okyay), İstanbul, 2000. (bilingual)
- Trimble**, W.R., The Embassy Chapel Question, 1625-1660, Journal of Modern History, vol. 18/2, 1946, s. 97-107.
- Tuncer**, H., Eski ve Yeni Diplomasi, 4. Baskı, Ankara, 2005.
- Twiss**, T., The Law of Nations Considered as Independent Political Communities on the Rights and Duties of Nations in Time of Peace, Oxford, 1884.
- Vattel**, de E., The Law of Nations or Principles of the Law of Nature, Applied to the Nations and Sovereigns, with Three Early Essays on the Origin and Nature of Natural Law and on Luxury, (translated by Chitty), Indianapolis, 2008. (Translated from 1797 Edition)
- Wheaton**, H., Elements of International Law, London, 1878.
- Wood**, J.R. & **Serres**, J., Diplomatic Ceremonial and Protocol: Principles, Procedures and Practices, New York, 1970.
- Young**, E., The Development of the Law of Diplomatic Relations, British Yearbook of International Law, vol. 40, 1964, s. 141-182⁹⁷.
- Zouche**, R., Iuris et Iudicii Feccialis, sive, Iuris Inter Genter, et Quaestionum de Eodem Explicatio, vol. I (translated by Brierly), Washington D.C., 1911.

⁹⁷ *Eileen Denza*'nın evlenmeden ve *Denza* soyadını almadan evvel kaleme almış olduğu bir makaledir.